

عدالت در مسکن از دیدگاه اسلام (نمونه موردی مسکن محلات کوی فردوس و سیلاب تبریز)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۴

کد مقاله: ۲۱۰۷۷

هاجر گرامی*^۱، پریسا هاشم پور^۲

چکیده

از گذشته تا کنون مسکن یا سرپناه به عنوان یک نیاز حیاتی برای جامعه بشری در همه کشور های جهان بوده و با توجه به نیاز انسان ها و فرهنگ و طبیعت هر منطقه میتواند شاخص ها و ویژگی های متفاوتی بر خود بگیرد ولی در کل نیاز به مسکن دارای دو بُعد کمی و کیفی است. با توجه به شرایط اقتصادی جوامع و همچنین افزایش مهاجرت از روستا ها و تغییر در شرایط زندگی و افزایش جمعیت شهرها روز به روز از اهمیت بعد کیفی آن کاسته شده که این مسئله در کشور های در حال توسعه به خاطر شرایط اقتصادی هر جامعه ای میتواند سهم زیادی در سرعت بخشیدن به مسئله عدم رعایت عدالت در محیط زندگی و سرپناه در بین اقشار مختلف جامعه را باعث شود. در اسلام نیز در مورد ضرورت رعایت عدالت در همه ابعاد فرهنگی و اجتماعی سیاسی تاکید بسیاری شده است. در جوامع امروزی هم با توجه به بررسی شاخص های مسکن مناسب شاید مهم ترین و کلیدی ترین ابزار برنامه ریزی مسکن شناخت نابرابری ها و فقدان ها و رعایت تعادل در چارچوب محدوده های جغرافیایی مختلف و پی بردن به اختلاف ها و تفاوت های موجود و سیاست گذاری در جهت کاهش نابرابری ها از وظایف اساسی متولیان توسعه مسکن به شمار آید. که در این تحقیق در رابطه با عدالت مسکن در تبریز در دو منطقه متفاوت از لحاظ موقعیت و زیر ساخت ها، سعی شده با استفاده از روش توصیفی، تحلیلی به بررسی این مشکل در مسکن دو منطقه کوی فردوس در منطقه مرفه نشین و سیلاب به عنوان منطقه قشر ضعیف برای رسیدن پاسخ سوالاتی همچون اهمیت عدالت مسکن از دیدگاه اسلام چه جایگاهی است و مهمترین شاخص های بررسی عدالت در مسکن های جامعه اسلامی چه مواردی می تواند باشد، سوالات مطرحی هستند که پیرامون مسکن اسلامی، از طریق روش گرد آوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای و پژوهشی و میدانی سعی بر بررسی و پاسخگویی به ابعاد موضوع پرداخته شده است و یافته های تحقیق حاکی از آن است که اکثر شاخص های رفاهی در مسکن منطقه قشر کم درآمد منطقه سیلاب رعایت نشده و توجه به عدالت در مسکن از کمترین اهمیت برخوردار بوده و فقط جنبه پاسخگویی به نیاز های ضروری به عنوان سرپناه در این مسکن ها محقق گشته است. ولی در مقابل شاخص های تامین عدالت، در مسکن محله فردوس رعایت گشته اند و علاوه بر تامین نیاز ضروری، رفاه و آسایش زندگی نیز دارای اهمیت هستند.

واژگان کلیدی: مسکن، عدالت، عدالت اسلامی

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد معماری اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز - m.hajargerami@gmail.com

۲- عضو هیات علمی دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز

۱- مقدمه

یکی از ویژگی‌های بارز انسان‌ها حس عدالت خواهی و عدالت طلبی آنها می‌باشد. عدالت در جامعه همواره دارای تقدس بوده و آرمانی است که در همه جوامع و در همه مسائل زندگی مورد اهمیت است. که از دیدگاه اسلام عدالت دارای مستنداتی در قرآن و احادیث شریف می‌باشد که مسئله مسکن نیز از این مورد جدا نبوده و با توجه به اینکه مسکن، به عنوان یکی از پدیده‌های واقعی، ابتدایی‌ترین و حیاتی‌ترین نیاز هر موجود زنده‌ای، از نخستین مسائلی است که بشر همواره با آن دست به گریبان بوده و همواره برای یافتن پاسخی مناسب، معقول برای آن تلاش کرده است. بنابراین ایده آل آدمی دسترسی به یک مسکن مناسب است. که در جوامع امروز ی هم با توجه به بررسی شاخص‌های مسکن مناسب شاید مهم‌ترین و کلیدی‌ترین ابزار برنامه ریزی مسکن شناخت نابرابری‌ها و کمبودها و رعایت تعادل در کلیه ابعاد و بررسی اختلاف نظر ها و تفاوت‌ها ی موجود و برنامه ریزی در جهت کاهش و از بین بردن این نابرابری‌ها از وظایف اساسی متولیان توسعه مسکن به شمار می‌آید. (علیزاده، ۱۳۹۹: ۱۰۰۹) در واقع مسکن، خردترین و کوچکترین شکل تجسم کالبدی رابطه متقابل انسان و محیط بوده و تبلور فضایی کارکرد حیاتی سکونت انسانی در ایفای نقش‌های اساسی وی می‌باشد. (رهنمایی، ۱۳۸۲: ۸) که یکی از مهمترین بخش‌های توسعه در یک جامعه شناخت و بررسی وضعیت و برخورداری آن در قالب عدالت اجتماعی منوط به شناسایی و تحلیل عوامل و شاخص‌های تاثیر گذار در مسکن اقشار مختلف جامعه می‌باشد.

۲- پیشینه تحقیق

طبق بررسی تحقیق و پژوهش‌های جغرافیای انسانی انجام گرفته در سال ۱۳۹۹ توسط شیوا علیزاده بر سنجش عدالت فضایی شاخص‌های کمی و کیفی مسکن در حوزه‌های شهری در مطالعه موردی شهر ارومیه و مطالعه نابرابری‌ها در نواحی جغرافیایی و نابرابری‌های فضایی و منطقه‌ای ریشه در بسیاری از مسائل دارد؛ از جمله اعمال سیاست‌های نادرست از سوی مرکزدر راستای منطقه بندی‌ها، توزیع بودجه امکانات، تقسیمات نادرست اداری و سیاسی، و ناهماهنگی سازمان‌های مختلف با یکدیگر برای ارائه خدمات بهتر و اجرای وظایف محوله، تمرکز جمعیت و امکانات در برخی نقاط، و مهاجریزی برخی نقاط رشد یافته که شدن را موجب شده است و باعث کاهش امکانات می‌شود. که یکی از کارهای ضروری و پایه‌ای برای برنامه ریزی و اصلاحات در جهت تأمین رشد اقتصادی و اجتماعی اولویت قرار دادن شاخص‌های مسکن به عنوان ابزار مناسبی برای سنجش معیارها و ضوابط سیاست‌های مسکن است. به کمک این شاخص‌ها می‌توان تصویر درست و قابل فهمی از شرایط مسکن به دست آورد و پیشرفت‌ها و کم و کاستی‌ها را در تحقق اهداف همواره با رعایت عدالت فضایی در بخش مسکن مشخص کرد.

مهدی بهرام پوردر مقاله میزان سنجی عدالت فضایی در چارچوب نظریه شهر عدالت محور؛ موردپژوهی مناطق ۲۲ گانه شهرداری تهران در سال ۱۳۹۳ با اصل قرار دادن اینکه عدالت اجتماعی یعنی با هریک از افراد جامعه به گونه‌ای رفتار شود که مستحق آن است و درجایگاهی قرار گیرد که سزاوار آن است. به عبارت دیگر، هر فرد براساس کار، امکانات فکری و ذهنی و جسمی بتواند از موقعیت‌های مناسب و نعمات برخوردار شود و نتیجه بررسی خود را چندین پیشنهاد در چارچوب قوانین قابل اجرا و قابل ارتقا و تغییر در حوزه طراحی و ساخت مسکن توسط نهاد‌های زیر ربط به سرانجام رسانده است.

هم چنین کمال اطهاری، ۱۳۸۵، درمقاله عدالت رسمی و عدالت عینی در قانون گذاری بخش مسکن، طبق عدالت عینی هر عضو جامعه را مستحق آن میدانند که در این مقاله فرایند حضور عدالت رسمی و عینی در قانون گذاری ایران و از جمله در بخش مسکن را به مرحله بندی مارشال نزدیک میدانند. در ادامه شکیبایی سال ۱۴۰۰ در مقاله نابرابری مسکن شهری در استان‌های ایران استفاده از شاخص‌های مسکن شهری به بررسی وضعیت نابرابری مسکن بین استانهای کشور و سطح بندی مناطق طی سه دوره ۸۵، ۹۰ و ۹۵ با استفاده از این شاخص‌ها پرداخته است. در این مطالعه از ۸ شاخص کالبدی-اجتماعی و اقتصادی برای بررسی وضعیت موجود استفاده کرده است. که یافته‌های تحقیق میتواند سیاستگذاران و برنامه ریزان را در تدوین سیاست‌ها و برنامه‌های مناسب در زمینه توسعه و برقراری عدالت اجتماعی در بخش مسکن یاری دهد. اما در مقاله علاوه بر پرداختن به کلیات و مفهوم عدالت به اهمیت آن در مسکن برای تحقق عدالت اجتماعی، مسکن دو محله متفاوت از لحاظ کم و مرفه از یک شهر را با استفاده از شاخص‌های دست یافته بررسی کرده است.

۳- چارچوب نظری

۳-۱- عدالت از دیدگاه اسلام

اسلام، آخرین دین الهی و راه نجات بشریت، بر عدالت تاکید بسیار داشته و آن را از زوایای مختلف تعریف و تبیین کرده است که متأسفانه به دلیل کم توجهی شماری از اندیشمندان گاه از این مفهوم اساسی سوء برداشت‌هایی شده است، به طوری که در

مواقع و برهه‌هایی از تاریخ چیزی جز نام آن باقی نمانده است. مساله‌ای که برای دوستداران دانش در این عرصه پیش می‌آید، شناخت حقیقت عدالت و پذیرش یکی از تعاریف متفاوت آن به عنوان جهان بینی خود بوده است. برقراری عدالت در جامعه اسلامی، که شامل امنیت و رفاه اساسی نیز می‌شود، در کنار رشد اقتصادی جامعه اسلامی و تامین زمینه‌های رشد معنوی برای آحاد شهروندان، وظیفه‌ای کلیدی برای دولت اسلامی می‌باشد. هرچند بحث عدالت، در جامعه اسلامی، از جمله بحث‌های رایج است، اما هیچ‌گاه آنطور که باید به آن توجه و اهمیت داده نشده است. بررسی جامع مفهوم عدالت، تنها از راه شرح معنای عدالت به حمل اولی ذاتی و نیز به حمل شایع صناعی امکان‌پذیر است. غفلت از هر یک از این دو نوع حمل و یا تمییز ندادن میان این دو، می‌تواند موجب سردرگمی در بحث شود. برای درک درست مفهوم عدالت، نخست باید بدانیم به هنگام کاربرد واژه عدالت، چه معنایی را در ذهن خود تصور می‌کنیم. پیش از بررسی معنای عدالت، خواه به حمل اولی ذاتی و خواه به حمل شایع صناعی، بجاست رابطه واژه «عدل» را با واژه «عادل» روشن نماییم. به نظر می‌رسد این صفت عادل است که باید بر حسب مفهوم عدل یا عدالت تعریف شود و نه برعکس. این دیدگاه در نقطه مقابل دیدگاه افلاطون (۴۲۷ تا ۳۴۷ پیش از میلاد) قرار دارد که به هیچ وجه ملاک مستقلى را برای ارزیابی عمل عدالت به دست نمی‌دهد. به جای ارائه ملاک عدالت یک عمل، افلاطون فرد عادل را تعریف می‌کند و آنگاه این‌گونه مطرح می‌کند: هر چه فرد عادل انجام دهد، عدالت خواهد بود. (حمید حاجی حیدر، ۱۳۸۸: ۱۱)

۳-۲- عدالت از دیدگاه قرآن

ارزش و بزرگی عدالت در سطح اجتماع از منظر قرآن به حدی است که به عنوان اصلی بنیادین و بدل‌ناپذیر مطرح و خداوند بطور قاطع به آن فرمان می‌دهد و آن را واجب می‌کند.

"إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ" خدا به عدل و احسان فرمان می‌دهد. (نحل / ۹۰)

خداوند به جامعه اسلامی متذکر می‌شود که مبادا رفتار دشمنان شما را از مسیر عدل منحرف گردانند، حتی با دشمنانتان با عدالت رفتار کنید. "وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا أَعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ..." در همین راستا یکی از اهداف عمده پیامبران الهی را اقامه عدل و قسط می‌شمارند.

خداوند می‌فرماید: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ؛ به راستی پیامبران خود را با دلایل آشکار روانه کردیم و با آنها کتاب ترازو فرود آوردیم تا مردم به انصاف برخیزند. (حدید ۲۵) خداوند متعال در این آیه شریفه می‌فرماید که من پیامبران خود را همراه ترازو فرستادم تا مردم را به عدالت در مبادلات خود عادت دهیم تا دچار ضرر و زیان نشوند، و اختلال در وزن پیش نیاید.

۳-۳- عدالت از دیدگاه بزرگان

امام امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «العدل حياة الاحكام» (الحیاء، ج ۶ ص ۴۰۴، غررالحکم، ۳۰) اجرای عدالت موجب زنده گردیدن احکام و عمل نمودن به آنها می‌شود. آری ستون خیمه جامعه عدالت است و در واقع اجتماع پیکری است که روح و جان آن را عدالت تشکیل می‌دهد. اهمیت عدالت تا بدان حد است که رسول اکرم (ص) می‌فرماید: «عدل ساعة خير من عبادة سبعين سنة». (بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۳۵۲) یک ساعت عدالت از هفتاد سال عبادت بهتر است. با توجه به اشارات فوق از دیدگاه اسلام و قرآن در یک جامعه اسلامی انسان‌ها به دلیل داشتن، منافع مشترک و نیازهای متقابل همگانی برای زیست سالم و انسانی، نیازمند روابط عادلانه‌اند. عدالت از جمله اصولی است که به کار بستن آن سبب قوام و پایداری اجتماع است، و با اجرای آن حق هر کس ادا شده و راه تعدی و تجاوز به حقوق دیگران بسته می‌شود. تنظیم روابط سالم اجتماعی و حفظ حاکمیت ضوابط و قوانین الهی در جامعه اسلامی، تنها در سایه عدالت میسر است.

۳-۴- معنای عرفی عدالت

عدل به معنای رعایت حقوق دیگران در برابر ظلم و تجاوز به کار می‌رود از این رو عدل را به معنی "اعطاء كل ذي حق حقه" گرفته‌اند، و برخی در معنای عدل توسعه داده‌اند و آن را به معنای «هر چیزی را در جای خود نهادن یا هر کاری را به وجه شایسته انجام دادن» به کار برده‌اند. (فوادیان دامغانی، ص ۲۷)

۳-۵- عدالت به حمل اولی ذاتی

به منظور تعریف عدالت به حمل اولی ذاتی و اینکه واژه «عدالت» به چه معنا می‌باشد نخست باید سرشت مفهوم عدالت را مورد توجه قرار داد. عدالت یک مفهوم ارزشی - نه یک مفهوم گزارشی - می‌باشد. همچنین، عدالت بار ارزشی مثبت و تأییدکننده را به موضوعش منتقل می‌کند؛ بنابراین، عدالت یک مفهوم ارزشی مثبت است. عدالت، به عنوان یک مفهوم ارزشی، گاهی دارای

معنایی عام می‌باشد و گاهی دارای معنایی خاص. از این‌رو، به حمل اولی ذاتی، با دو مفهوم برای عدالت روبه‌رو هستیم: ۱. عدالت به عنوان یک مفهوم ارزشی مثبت عام. و ۲. عدالت به عنوان یک مفهوم ارزشی مثبت خاص. (حاجی حیدر، ۱۳۸۸، ۱۳)

۳-۶- عدالت به حمل شایع صناعی

درحالی که به هنگام تعریف عدالت به حمل اولی ذاتی، این واژه، موضوع قضیه قرار می‌گیرد، از این‌رو تعریف عدالت به حمل شایع صناعی، نیازمند جمع‌آوری «کار»ها یا «وضعیت»هایی است که واژه «عدالت»، با توجه به مفهوم آن به حمل اولی ذاتی، بر آنها حمل می‌شود. (حاجی حیدر، ۱۳۸۸، ۱۸) زمانی که گفته می‌شود: عدالت یعنی رفتار برابر داشتن با افراد برابر است و یا عدالت یعنی رعایت حقوق افراد است، این قضایا صورت تحریف‌شده قضایای اصلی‌ای هستند که در آنها واژه «عدل» و «عدالت» به کار رفته اند. چرا که: «رفتار برابر داشتن با افراد برابر، عدل است» و «رعایت حقوق افراد عدالت است» صورت تحریف‌نشده چنین قضایایی به این شکل هستند. (حاجی حیدر، ۱۳۸۸، ۱۸).

۳-۷- مسکن یک حق شهروندی

مسکن در زمره اساسی‌ترین و حساس‌ترین بخش‌ها در برنامه ریزی توسعه اقتصادی و اجتماعی است. (رضایی راد و رفعیان، ۱۳۹۹: ۹۵) احتیاج به مسکن و اتخاذ راهکارهای مناسب برای تولید متناسب با نیاز آن؛ یکی از مسائل و مشکلات عمده در شهرهای بزرگ است. نیاز به مسکن در تاریخ، همیشه دغدغه جوامع بوده و به فراخور امکانات و شرایط تاریخی، اقلیمی و تکنولوژیکی، روش‌های بدیع و متنوع تولید سرپناه، به خلق الگوهای مختلف سکونت منجر شده است. هرچند به نظر می‌رسد مسئله سکونت به موضوع تکراری و رنگ باخته محافل معماری بدل شده ولی از آنجا که مسکن یک نیاز اجتماعی و اولوی است مقدم بر تمام کارهای دیگر که از جانب اجتماع به معماری تحمیل می‌شود؛ معماری مدرن با محور قرار دادن موضوع مسکن و سکونت، اهداف خود را سازماندهی کرده و زیربنای خود را شکل داده، به گونه‌ای که این مسئله همواره باعث تحسین معماری مدرن شده است. و یکی از نیازهای اساسی در حقوق شهروندی هر جامعه‌ای است. که در منشور شهروندی جمهوری اسلامی ایران نیز اشاره شده است:

ماده ۷۳- حق شهروندان است که از مسکن ایمن و متناسب با نیاز خود و خانواده‌شان بهره‌مند شوند. دولت بر اساس نیاز و با رعایت اولویت و امکانات زمینه استیفای این حق را فراهم مینماید.

مفهوم مسکن، علاوه بر مکان فیزیکی، کل محیط مسکونی را نیز در برمی‌گیرد که شامل تمامی خدمات و تسهیلات ضروری مورد نیاز برای بهتر زیستن خانواده و طرح‌های اشتغال، آموزش و بهداشت افراد است. در واقع تعریف و مفهوم عام مسکن، یک واحد مسکونی یا یک خانه نیست؛ بلکه شامل کل محیط مسکونی نیز می‌شود. که دارای دارای دو بعد کمی و کیفی است. در بعد کمی؛ نیاز به مسکن شناخت پدیده‌ها و اموری را شامل می‌شود که مسئله فقدان سرپناه و میزان دسترسی به آن را مطرح می‌کند و در بعد کیفی؛ مسائل و پدیده‌هایی مطرح می‌شود که به بی‌مسکنی، بد مسکنی و تنگ مسکنی معروف هستند و آنچه مطرح است، نوع و شکل نیاز است. که در بخش ض منشور شهروندی به حق رفاه و تأمین اجتماعی اشاره شده است.

ماده ۸۵- آرامش، شادابی و امید به آینده‌های بهتر، خودسازی معنوی و توانافزایی اجتماعی، برخورداری از زندگی امن و آرام، داشتن فرصت و امکان برای همراهی بیشتر با خانواده، تفریح، ورزش و گردشگری حق هر شهروند است.

ماده ۸۶- حق هر شهروند است که از رفاه عمومی و تأمین اجتماعی و خدمات امدادی بهره‌مند شود.

ماده ۹۴- شهروندان حق دسترسی به کالاها و خدمات استاندارد را دارند به گونه‌ای که بهداشت یا سلامت آنها را با مخاطره مواجه نکند. (منشور حقوق شهروندی مصوب ۱۳۹۵)

مسکن به عنوان معضل، چیزی شبیه قله کوه یخی است که در میدان دید ناظر قرار دارد و قاعده پنهان آن شامل ارکان پیچیده‌ای مانند: اشتغال، آموزش، بهداشت، ورزش، حمل و نقل و غیره می‌باشد. بدون تأمین این ارکان سکونت‌گاه‌های شهری تبدیل به زاغه‌هایی در داخل محدوده خدمات شهری می‌شوند که ارتباط ملی و اجتماعی را از هم گسیخته و موجبات فروپاشی ساختاری شهرها و تباهی نسل آینده را فراهم می‌کند. مفهوم سکونت و مسکن؛ محدود به وسعت معنای سرپناه نیست زیرا انسان زمان طولانی است که زندگی پیشرفته اجتماعی را به جای زندگی بدوی طبیعی ترجیح داده است.

۳-۸- عدالت در مسکن

نابرابری مسکن یکی از موضوعات محوری در مطالعات اجتماعی و نیز یکی از مهم‌ترین ابعاد ملموس نابرابری اجتماعی است (هانگ و جاینک، ۱۳۷: ۵۴۴) و درواقع مسکن خانواده یکی از پایه‌های اصلی تشکیل دهنده اجتماع بشری است. با توجه به این امر، مسکن یکی از احتیاجات بنیادی یک خانوار است که بایستی جواب‌گوی خواست‌های انسانی باشد. زیرا کمبود هر یک

ازخواست ها و احتیاجات در یک واحد مسکونی باعث به وجود آمدن بحران و ناهماهنگی در کل سیستم زندگی اجتماعی در یک واحد مسکونی و نیز فقدان مسکن مانعی برای فرم گرفتن و رشد سالم خانواده خواهد بود (رسولی، ۱۳۷۵: ۶۱۴). در این میان اهمیت و ضرورت تحقیق مشخص می شود که مسکن یکی از ضروریات اولیه زندگی افراد جامعه است و بسیاری از متخصصان امر نیاز به مسکن را هم تراز غذا می دانند. به دلیل ویژگی فرهنگی و اجتماعی خاص کشور ما و اهمیت کانون خانواده مسکن و سرپناه می تواند نقش بسزایی در تربیت و مسائل اجتماعی و فرهنگی اعضای آن، خصوصاً فرزندان، داشته باشد. از دیگر تعریف های مسکن، سرپناه مناسب فقط به معنای یک سقف بالای سر هر شخص نیست؛ سرپناه مناسب یعنی آسایش مناسب، فضای مناسب، دسترسی فیزیکی و امنیت مناسب، امنیت مالکیت، مالکیت و دوام سازه ای، روشنایی، تهویه و سیستم گرمایی مناسب، زیرساخت های اولیه مناسب از قبیل آب رسانی، بهداشت و آموزش، دفع زباله و کیفیت مناسب زیست محیطی، عوامل بهداشتی مناسب، مکان مناسب و قابل دسترس از نظر کار و تسهیلات اولیه که همه این موارد باید با توجه به استطاعت مالی تأمین شود. که میتوان گفت موارد اشاره شده پایه ترین نیاز های هر مسکن است.

۳-۹- شاخص های مسکن

شاخص های مسکن شاید اساسی ترین و کلیدی ترین موارد در برنامه ریزی مسکن باشد. بررسی شاخص های مسکن یکی از ابزار و شیوه های مختلف شناخت ویژگی های مسکن شناخته می شود. به عبارت دیگر از ابزارهای اندازه گیری و سنجش وضع مسکن و روند تحول آن ها و همچنین ارزیابی میزان موفقیت و تحقق سیاست های مسکن می توان به شاخص ها اشاره کرد. (حکمت نیا، موسوی، ۱۳۸۵) به طور کلی میتوان شاخص های مسکن را در چهار بعد اصلی تقسیم بندی کرد:

۱- ابعاد اقتصادی مسکن

از عوامل رهایی از فقر و مساعد شدن شرایط آموزشی، بهداشتی، فرهنگی، اجتماعی و ... ایجاد بهره مندی از مسکن مناسب برای خانوارهای کم درآمد است. همچنین طبق پژوهش های انجام یافته، ابعاد اقتصادی مسکن از مهمترین شاخص های مؤثر در تأمین انتظارات گروه های هدف است. شاخص هایی مثل نسبت هزینه های مسکن به کل هزینه ها و درآمد خانوار، هزینه و زمین مورد نیاز، مصالح ساختمانی، متوسط زیربنا و ... از جمله این موارد هستند.

۲- ابعاد کالبدی

یکی از عوامل اصلی تأثیر گذار بر رضایتمندی ساکنان ابعاد کالبدی مسکن است که بر کیفیت زندگی آنان تأثیر مستقیم دارد. باید توجه داشت که کیفیت ابعاد فیزیکی مانند بهداشت، تهویه، تعداد و اندازه اتاق ها، نوع سرویس های بهداشتی، تراس، آفتاب گیری و روشنایی از متغیرهای مهم فیزیکی مسکن هستند از عوامل مؤثر در رضایتمندی مسکونی به حساب می آیند. به همین دلیل در این پژوهش، حداقل ابعاد فیزیکی مؤثر در رضایتمندی مسکن، متناسب با سطح اقتصادی گروه های کم درآمد مورد توجه قرار گرفته اند. (ابراهیم معماری، ۱۳۹۸: ۷۲۹)

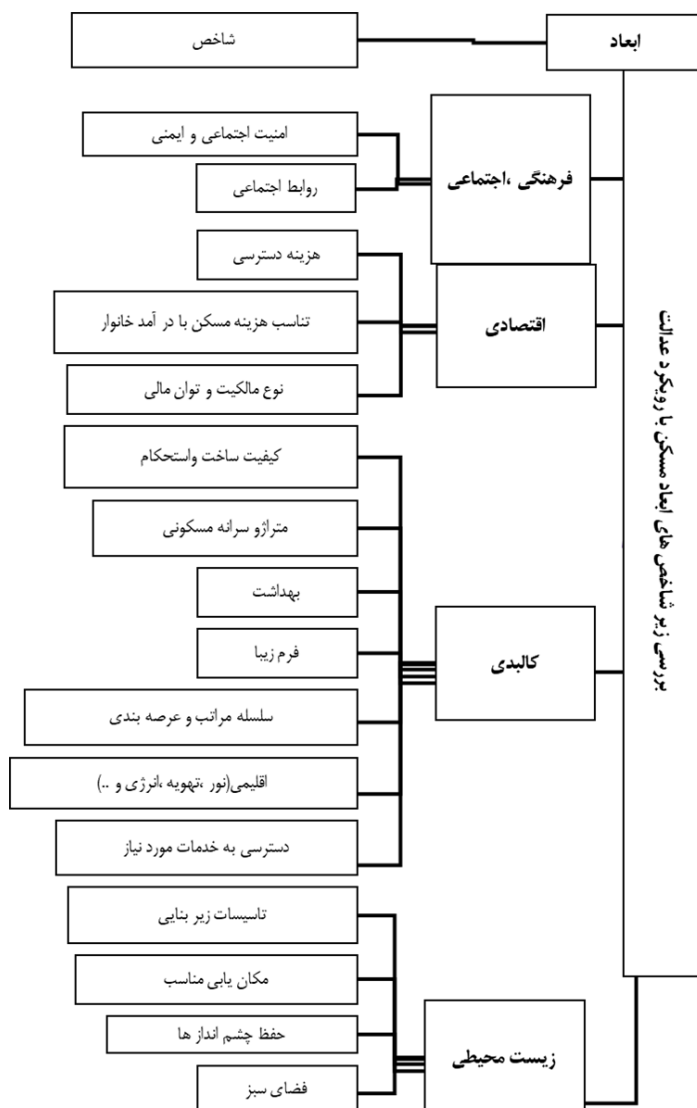
۳- ابعاد اجتماعی- فرهنگی

هدف اصلی مسکن، ایجاد محیطی سازگار با سبک زندگی و ویژگی های اجتماعی و فرهنگی انسان است. عوامل مشترک اجتماعی از مهمترین عوامل تأثیرگذار بر رضایتمندی مسکن و محیط های مسکونی محسوب می گردد که شامل همه جنبه های محیطی و فرهنگی اجتماعی است. که از مهمترین ویژگی های ایجاد زمینه تعاملات اجتماعی، میزان دسترسی به مراکز آموزشی- فرهنگی و ...، احساس تعلق به مکان، امنیت اجتماعی و ایمنی ساکنان است. به سبب اهمیت این ابعاد در افزایش کارایی مسکن برای گروه های کم درآمد، در این پژوهش تأکید بیشتری بر مؤلفه های گفته شده صورت گرفته است. (مسعودیاد، ۱۳۹۶: پور دیهیمی، ۱۳۹۰، پیمان، ۱۳۸۶)

۴- ابعاد زیست محیطی

مواهب اکولوژیک قابل جایگزین نبوده و برای بقای بشر ضروری هستند یا برای رفاه وی اهمیت ویژه دارند؛ به همین دلیل میتوان آن ها را سرمایه های طبیعی معرفی کرد. زیرا برای بقای بشر ضروری بوده و جایگزینی ندارد. از این رو، پایداری زیست محیطی یکی از شاخصه های رضایتمندی مسکن، است؛ بر این اساس شاخص های اکولوژیک متناسب با وضعیت اقتصادی گروه های کم درآمد انتخاب شده اند. (ابراهیم معماری، ۱۳۹۸: ۷۲۹)

جدول شماره ۱- زیرشاخص های مسکن با رویکرد عدالت

۴- بررسی نمونه های موردی

شکل ۱- محدوده مشخص شده کوی فردوس (مأخذ: نگارنده، ۱۴۰۳)

در بررسی موضوع در سطح شهر تبریز ما دو منطقه را در سطح شهر مورد بررسی قرار می دهیم. منطقه اول کوی فردوسی که در محدوده ی جنوب شرقی شهر تبریز واقع شده است. با محله های یاغچیان، بهارستان، گلشهر، فردوس، کوی باغچه بان، شمس آباد مجاورت دارد. میتوان در داخل محدوده های مرفه نشین و طراحی شده با اصول شهرسازی با اصول و ضوابط شهر داری و مسکن سازی با اصول نظام مهندسی مطرح کرد.

این منطقه با قرارگیری در منطقه ای با آب و هوای خوب شهر و همچنین با طراحی اصولی متناسب با استاندارد های شهرسازی تفکیک شده و بنا های طراحی شده با ضوابط معماری الگوی خانه نمونه شهری از لحاظ مکانیابی درست، زیربنای مفید واحد مسکونی، طراحی معماری با توجه به عوامل اقلیمی و محیطی در طراحی از جمله (تراکم، حریم و امنیت) و استفاده از فناوری

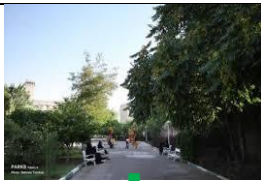
های نوین ساختمان (سبک، سریع و مقاوم) و استاندارد نمودن اجزای آن و رعایت آیین‌نامه‌ها و مقررات ملی ساختمان در ساختمان سازی اکثر بنا های این منطقه و داشتن دسترسی های مناسب به خدمات و امکانات شهری، و با طراحی عدالت بیشتری از لحاظ مسکن را برای شهروندان به وجود آورده. و آن محله را به منطقه ی مورد دلخواه شهر تبدیل کرده است. در مقابل در پی افزایش مهاجرت و سر ریز جمعیت از روستا ها به شهر ها، تبریز به عنوان یکی از کلانشهرهایی است که درگیر با مسأله حاشیه نشینی است، و این فقط محدوده مناطق حاشیه نشین نمیشود بلکه کلشهر را متأثر ساخته است، به طوری که پیامد آن بروز انواع ناهنجاری ها در زمینه شهرنشینی است. در این مناطق هیچ یک از ضوابط و اصول شهرسازی و مسکن رعایت نشده و یا حداقل است که عدالت در بعد مسکن دیده نمی شود .

شکل ۲- محدوده مشخص شده کوی فردوس (مأخذ: نگارنده، ۱۴۰۳)

منطقه مورد مطالعه دوم قسمتی از منطقه سیلاب تبریز است که سیلاب قوشخانه و سیلاب ملازینال به صورت سلاب در میان مردم تبریز گفته می‌شود که از شمال به کوه عون بن علی (عینالی) می‌رسد، این کوی‌ها در شمال شهر و در حوزه ی منطقه ی یک شهرداری تبریز هستند. در این منطقه در اثر توان اقتصادی ضعیف سکنه و تمایل به داشتن مساکن تک واحدی و تبدیل قطعات بزرگ به قطعات کوچک بدون تفکیک اصولی بر اساس قوانین شهرسازی و معماری و با رشد خانوار های هسته ای موجب ایجاد بافت ریز دانه گشته است. معابر اصلی بافت در جهت شیب تند شمالی _ جنوبی با تبدیل مسیل به معبر شکل گرفته است. که خطر آسیب به خانه ها دربارش و ایجاد سیل در مسیل را در پی دارد .

جدول شماره ۲- بررسی شاخص ها در نمونه های موردی

ردیف	ابعاد	شاخص	مسکن در محله فردوس	مسکن در محله سیلاب
۱	فرهنگی، اجتماعی	امنیت اجتماعی و ایمنی	 عدم وجود فضا های خلوت معابر طراحی شده +	 نزدیکی و همجواری تعداد زیادی از خانه ها به کوه ها و اتوبان -
		روابط اجتماعی	 وجود فضای سبز طراحی شده برای تعامل +	 تعامل و گذراندن وقت در کوچه ها +
		حس مکان تناسب با سبک زندگی	آرامش روانی +	عدم وجود آرامش روانی -
۲	اقتصادی	هزینه دسترسی	دسترسی آسان به مراکز خرید و خدمات رفاهی و آموزشی و... از طریق حمل نقل عمومی مانند مترو و تاکسی و ...	دسترسی ضعیف به مراکز رفاهی و آموزشی و خدماتی به دلیل عدم دسترسی مناسب اکثر معابر به حمل نقل عمومی -
		نوع مالکیت و توان مالی	اکثرا دارای سند و مالکیت شخصی و یا اجاره نامه رسمی +	بیشتر ساختمان ها قولنامه ای و حتی تعداد زیادی مسکن بدون مدرک مالکیت -
۳	کالبدی	کیفیت ساخت و استحکام	ساختمان ساخته شده با اصول مهندسی +	اکثرا بدون نظارت نظام مهندسی و حتی تکمیل شده و اضافه شدن قسمتی از بنا در طول سال ها و نسبت به نیاز -

مترائو و سرانه مسکونی	رعایت مترائو مناسب و داشتن اتاق خواب های مناسب	✖ نبود سرانه و تعداد اتاق کافی برای افراد خانواده
بهداشت	رعایت بهداشت مناسب در داخل و محیط اطراف خانه	✖ عدم رعایت بهداشت کافی
فرم مطلوب	داشتن نما های طراحی شده	نداشتن نمای طراحی شده
سلسله مراتب و عرصه بندی مناسب	عرصه بندی ا فضا های عمومی و خصوصی و طراحی راهرو در مقابل در ورودی جدا سازی فضای راه پله و خانه	عدم وجود سلسله مراتب و عرصه بندی فضایی
اقلیمی (نور)، تهویه، انرژی و ..	نور گیری مستقیم از حیاطو غیر مستقیم فضا ها در قطعات شمالی	وجود فضا های بدون نور مثل آشپزخانه
تاسیسات زیر بنایی	دارای تاسیسات زیربنایی	عدم داشتن همه تاسیسات زیر بنایی در تمام مناطق
مکان یابی مناسب	مکان بایی مناسب جهت دسترسی به تمامی امکانات و خدمات	عدم مکان یابی مناسب در دسترسی به خدمات رفاهی و عدم دسترسی مثل آتش نشانی و اورژانس و.... به اکثریت خانه ها
حفظ چشم انداز ها	داشتن چشم انداز مناسب از تراس ها	عدم چشم انداز مناسب
زیست محیطی	دسترسی به طبیعت و فضای باز مطلوب	حیاط های طراحی نشده

با مقایسه دو محله مورد بررسی متوجه عدم طراحی استاندارد معابر، عدم نورگیری مناسب، عدم رعایت تراکم استاندارد، عدم ایمنی کافی بنا ها در مقابل سیل و زلزله، عدم امنیت کافی منطقه و آسایش و دسترسی مناسب به امکانات و خدمات رفاهی مطلوب را در مسکن منطقه سیلاب را شاهد هستیم. و آسیب های حاشیه نشینی را می توان تا حد زیادی چه از لحاظ جسمی و چه از لحاظ روانی و اجتماعی شاهد بود. زندگی در این بنا های مسکونی دارای کیفیت مناسب نبوده و هم از جهت زیر ساخت ها و چه از جهت فناوری های ساخت و ساز استاندارد دارای ضعف های بسیاری است که باعث عدم رعایت عدالت در مسکن و در نتیجه عدم عدالت اجتماعی را در پی دارد. در منطقه سیلاب با توجه به عدم ساخت و ساز زیر نظر شهرداری اکثر بنا ها مشکل قانونی داشته و حتی از سند مالکیت قانونی هم برخوردار نیستند. حتی در بررسی پلان های خانه های مسکونی نیز نوعی از هم گسیختگی وجود داشته و یکپارچگی کمتری دیده می شود. چرا که با توجه به احساس نیاز بیشتر به فضای سکونت یه جزء یا در طبقه بالاتر و یا در کنار حیاط به بنا ملحق شده است. که این فضاها اکثرا از کیفیت مناسبی برخوردار نیستند. ولی در مقابل در محله فردوس به دلیل طراحی و استاندارد معابر و قطعه بندی صحیح و پیرو آن ساخت مهندسی انجام گرفته زیر نظر نظام مهندسی و شهرداری اکثر شاخص های مسکن بر پایه رعایت عدالت در مسکن را چه در محیط داخلی بنا ها و چه فضا های خدماتی در دسترس خانه های این محله شاهد هستیم که زندگی با کیفیت مناسب را در این بنا های مسکونی در پی داشته اند که عدالت در مسکن برای ساکنان این محله را تا حد زیادی شاهد هستیم.

اما در محله سیلاب با توجه به موارد گفته شده در بالا کاهش کیفیت زندگی در این بنا ها و عدم آرامش روانی، میتوان گفت عدالت در مسکن در این منطقه دیده نمی شود و یا از اهمیت کمتری برخوردار است. و ادامه و گسترش این ساخت و ساز ها و روش زندگی باعث آسیب های جبران ناپذیری در سلامت اجتماعی منطقه شده و حتی کل شهر را تحت تاثیر قرار میدهد. به این صورت شاید مقابله با حاشیه نشینی و ایجاد شرایط و تسهیلات اقتصادی و رفاهی برای ساماندهی این مناطق حیاتی ترین برنامه دولت باید باشد تا جلوی آسیب های بیشتر گرفته شود.

۵- نتیجه گیری

برپایی عدالت اجتماعی در جامعه در بعد مسکن منوط به داشتن مسکن ایده آل در زندگی برای همه خانواده ها تا آسایش روحی و جسمی اعضای خانواده مهیا شود چرا که خانه محل رشد و تعالی ساکنان بوده تامین کننده اکثر نیاز های حیاتی ساکنان است. از این رو شاخص های مسکن ابزار مناسبی برای سنجش معیارها و ضوابط مسکن هستند. به کمک این شاخص ها میتوان تصویر درست و قابل فهمی از شرایط مسکن به دست آورد و پیشرفت ها و کم و کاستی ها را در تحقق اهداف بخش مسکن مشخص کرد. در زمینه نابرابری های فضایی در بسیاری از کشورهای در حال توسعه از جمله شهرهای مختلف ایران مطالعاتی انجام گرفته است. فضاهای نابرابر شهری موجب میشوند تا فرصتهای نابرابر در اختیار ساکنان نواحی مختلف قرار گیرد و این به توزیع نابرابر خدمات رفاهی، شکلگیری و رشد نواحی فرسوده و فقیرنشین، و افت محرومیت نواحی شهری به عنوان عمده ترین پیامدهای نابرابری در نواحی شهری منتهی میشود. چنین فرایندی در یک چرخه بازخوردی تضادهای فضایی را تشدید میکند و به رشد نابرابری های فضایی موجود منجر میشود که خود زمینه ساز جدایی گزینی های مسکونی و عمیق شدن شکاف موجود بین سطح توسعه یافتگی و فرهنگ ساکنان نواحی شهری خواهد شد. که این موضوع در مسکن دو منطقه از تبریز، کوی فردوس و سیلاب مطالعه گردید که با توجه به بررسی شاخص های به دست آمده جهت داشتن عدالت اجتماعی در مسکن این شاخص های روی دو نمونه از خانه های این مناطق به روش مشاهده ای و مطالعه محله ای بررسی گردید که شاهد عدم رعایت اکثر شاخص ها در خانه های منطقه سیلاب بوده ایم. در چنین حالتی شهر نیازمند مدیریت سیستمی برای تأمین و توزیع امکانات و خدمات شهری و شاخصهای کمی و کیفی مسکن و لزوم پراکنش درست امکانات و اجرای عدالت و برابری فضایی است. در این میان نمیتوان از برابری کامل سخن گفت، زیرا آنچه مورد تأکید عدالت فضایی است پرهیز از نابرابری های شدید و جلوگیری از ایجاد شکاف در شهر است. نه حصول برابری کامل، زیرا چنین امری نه ممکن است نه قابلیت اجرایی دارد، بلکه میتوان فضاها و مناطق نابرابر را شناسایی کرد و با توزیع عادلانه امکانات، خدمات رفاهی، و شاخصهای کمی و کیفی مسکن و فرصتها از ایجاد فاصله و شکاف در شهر جلوگیری کرد.

بدیهی است توجه به مقوله عدالت اجتماعی در برخورداری مطلوب و دسترسی مناسب به شاخص های مطلوب مسکن، که باید متناسب با فاکتورهای مختلفی چون جمعیت باشد، میتواند راهگشای برنامه ریزان جهت تقویت محلات محرومتر، کاهش نابرابری ها، رضایت شهروندان از محیط زندگی، و درنهایت موجب ثبات سیاسی و اقتدار ملی شود.

۱. اطهراری، کمال، (۱۳۸۵)، «عدالت رسمی و عدالت عینی در قانون گذاری بخش مسکن»، فصلنامه مجلس و راهبرد، پیاپی ۵۱، بهار، صفحه ۴۱.
۲. اسدی، جعفری، ندا، پورمند، حسنعلی، (۱۳۹۵)، «بررسی تطبیقی ارزش های پایدار هویت حکمت و هنر اسلامی در خلق آثار تعالی بخش معماری». حکمت معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال هفتم، شماره دوم.
۳. پورجعفر، محمدرضا، یگانه، منصور. فراهانی، مریم، (۱۳۹۲)، «رویکردی تحلیلی بر تأثیر اندیشه ها در معماری و شهرسازی (تحلیل تطبیقی اندیشه های فلسفی و حکمی)»، معماری و شهرسازی آرمان شهر، شماره صفحه مقاله: ۱۸۳-۱۷۳.
۴. پورجعفر، محمدرضا. بهرام پور، مهدی. بمانیان، محمدرضا. تقوایی، علی اکبر، (۱۳۹۳)، «میزان سنجی عدالت فضایی در چارچوب نظریه شهر عدالت محور»، مورد پژوهی: مناطق ۲۲ گانه شهرداری تهران، مدیریت شهری، شماره ۳۸ بهار ۹۴، صفحه: ۳۹۱-۴۲۳.
۵. حاجی حیدر، حمید، (۱۳۸۸)، «بررسی جامع مفهوم عدالت از دیدگاه اسلام»، معرفت سیاسی.
۶. روستایی، شهرپور. حکیمی، هادی. علیزاده، شیوا، (۱۳۹۸)، «سنجش عدالت فضایی شاخصهای کمی و کیفی مسکن در حوزههای شهری (مطالعه موردی: شهر ارومیه)»، پژوهش های جغرافیای انسانی، دوره ۵۲، صفحه ۱۰۲۹-۱۰۰۹.
۷. رهنمایی، محمد تقی، (۱۳۸۲)، «مجموعه مباحث و روش های شهرسازی، جغرافیا»، انتشارات مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن وزارت مسکن و شهرسازی، چاپ سوم، تهران
۸. شکیبایی، علیرضا. امجدی، محمد حسین، (۱۴۰۰)، «نابرابری مسکن شهری در استان های ایران»، فصلنامه نظریه های کاربردی اقتصاد، سال هشتم، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۰، صفحات ۱-۲۸.
۹. علیپور، سمیه. احدنژادروشتی، محسن. مشکینی، ابوالفضل، (۱۳۹۹)، «تحلیلی بر زیست پذیری مسکن شهر کرج با رویکرد عدالت اجتماعی»، فصلنامه جغرافیایی اجتماعی شهری.
۱۰. مصلح، محمد، (۱۳۹۶)، «حقوق شهروندی در قوانین ایران وقوانین بین المللی»، اولین همایش بین المللی و سومین همایش ملی پژوهش های مدیریت و علوم انسانی.
۱۱. مهرپور، حسین، (۱۳۹۴)، «حقوق بشر در اسناد بینالمللی و موضع جمهوری اسلامی ایران»، تهران، انتشارات اطلاعات.
۱۲. محمد زاده، رحمت. بخشوده شهاب، (۱۳۹۱)، «در آمدی بر باز تولید فضا های مسکونی در نواحی حاشیه نشین: مطالعه موردی منطقه سیلاب تبریز»، نشریه علمی - پژوهشی جغرافیا و برنامه ریزی، شماره ۴۳، صفحات ۲۷۳-۲۳۳.
۱۳. نجفی، مرتضی. صارمی، حمید رضا، (۱۳۹۷)، «سنجش کیفیت های محیطی مسکن اجتماعی (مسکن مهر) (نمونه موردی شهر جدید پردیس)»، کنفرانس عمران، معماری و شهرسازی کشورهای جهان اسلام ایران - تبریز (پایتخت گردشگری کشورهای اسلامی).
۱۴. خوب آیند، سعید، (۱۳۷۹)، «بررسی و ارزیابی سیاست های تأمین مسکن برای گروه های کم درآمد شهری مطالعه موردی شهر تبریز»، پایان نامه دوره دکترا، دانشگاه تبریز.
۱۵. منشور شهروندی جمهوری اسلامی. ۱۳۹۵.